

АВТОБІОГРАФІЯ ЄВАНГЕЛІЄ БАГАТСТВА

Книжка вийшла за підтримки
ГО «Реформація»

долучитися

[Почитати опис, рецензію і купити можна на сайті nashformat.ua](https://nashformat.ua)

Ендрю Карнегі

АВТОБІОГРАФІЯ

ЄВАНГЕЛІЄ БАГАТСТВА

*Переклала з англійської
Мар'яна Прокопович*

«НАШ ФОРМАТ» · Київ · 2023

[Почитати опис, рецензію і купити можна на сайті nashformat.ua](https://nashformat.ua)

УДК 338.22-051Кар(73)(092)-029:821
К23

Карнегі Ендрю

К23 Автобіографія. Євангеліє багатства / пер. з англ. Мар'яна Прокопович. — К. : Наш Формат, 2023. — 392 с.
ISBN 978-617-8277-28-4 (паперове видання)
ISBN 978-617-8277-29-1 (електронне видання)

Як Ендрю Карнегі вдалось пройти шлях від фабричного робітника до одного з найбагатших людей світу? На це питання він відповів у автобіографії: дитинство в Шотландії, переїзд у США, труднощі й перші успіхи, світ залізниць, заводів і великої політики. До кінця життя більшість своїх величезних статків він витратив на філантропію й меценатство. І хоча не всі його прагнення збулися, для наступних поколінь Карнегі став прикладом відповідального громадянина, котрому не байдужа доля суспільства. «Євангеліє багатства» стало його маніфестом, а водночас і заповітом, що актуальний до сьогодні.

УДК 338.22-051Кар(73)(092)-029:821

Перекладено за виданнями: *Autobiography of Andrew Carnegie with Illustrations* (London, Constable & Co. Limited, 1920); *Andrew Carnegie. The Gospel of Wealth* (New York, Carnegie Corporation of New York, 2017, ISBN 978-1-885039-02-6)

Біблію цитовано в перекладі Івана Хоменка.

На обкладинці використано фото Теодора Марко [Theodore C. Marceau]: *Andrew Carnegie, American businessman and philanthropist*, United States Library of Congress's Prints and Photographs division under the digital ID cph.3c01767.

ISBN 978-617-8277-28-4 (паперове видання)
ISBN 978-617-8277-29-1 (електронне видання)

Усі права застережено
© Прокопович М., пер. з англ., 2023
© ТОВ «НФ», виключна ліцензія на видання,
оригінал-макет, 2023

Зміст

<i>Передмова</i>	7
<i>Примітка упорядника</i>	9

АВТОБІОГРАФІЯ ЕНДРЮ КАРНЕГІ

<i>Розділ I</i> Батьки і дитинство	13
<i>Розділ II</i> Данфермлін і Америка	29
<i>Розділ III</i> Піттсбург і робота	40
<i>Розділ IV</i> Полковник Андерсон і книжки	51
<i>Розділ V</i> Телеграфна контора	58
<i>Розділ VI</i> Служба на залізниці	67
<i>Розділ VII</i> Суперінтендант Пенсильванської залізниці	83
<i>Розділ VIII</i> Період Громадянської війни	95
<i>Розділ IX</i> Мостобудування	109
<i>Розділ X</i> Металургійний комбінат	121
<i>Розділ XI</i> Штаб-квартира в Нью-Йорку	138
<i>Розділ XII</i> Ділові переговори	152
<i>Розділ XIII</i> Доба сталі	163
<i>Розділ XIV</i> Партнери, книжки і подорожі	176
<i>Розділ XV</i> Мандрівка екіпажем і одруження	186
<i>Розділ XVI</i> Заводи і люди	196
<i>Розділ XVII</i> Гоумстедський страйк	204
<i>Розділ XVIII</i> Проблеми з робочою силою	214
<i>Розділ XIX</i> «Євангеліє багатства»	227

<i>Розділ XX</i>	Освітні та пенсійні фонди	240
<i>Розділ XXI</i>	Палац миру та Піттенкріфф	252
<i>Розділ XXII</i>	Метью Арнольд та інші	266
<i>Розділ XXIII</i>	Британські політичні лідери	276
<i>Розділ XXIV</i>	Гладстон і Морлі	284
<i>Розділ XXV</i>	Герберт Спенсер та його послідовник	298
<i>Розділ XXVI</i>	Блейн і Гаррісон	305
<i>Розділ XXVII</i>	Вашингтонська дипломатія	313
<i>Розділ XXVIII</i>	Гей і Маккінлі	321
<i>Розділ XXIX</i>	Зустріч з німецьким імператором	329

ЄВАНГЕЛІЄ БАГАТСТВА

<i>I</i>	Багатство	337
<i>II</i>	Найкращі сфери для філантропії	350

	<i>Про Ендрю Карнегі</i>	369
	<i>Бібліографія</i>	371
	<i>Примітки</i>	373

Передмова

Після відходу від активної діяльності чоловік мій прислухався до наполегливих прохань друзів — як тут, так і у Великій Британії — і почав час від часу занотовувати спогади про роки своєї молодості. Однак незабаром він зрозумів, що очікуваного дозвілля в нього не буде, а справ у його житті стало більше, ніж будь-коли раніше, тому написання цих мемуарів він відклав на період відпочинку в Шотландії. Щоліта ми на кілька тижнів усамітнювались у нашому невеличкому бунгало серед вересових полів біля Олтнаґару, щоб насолодитися простим життям, і саме там містер Карнеґі написав більшість своїх творів. Він із задоволенням повертався до тих давніх часів і, пишучи, переживав їх знову і знову. Цим він був зайнятий і в липні 1914 року, коли почали згущуватися хмари війни і до нас дійшла звістка про фатальні події 4 серпня*. Тоді ми негайно покинули наш прихисток у горах і повернулись у замок Скібо, щоб бути в курсі ситуації.

На тому ці мемуари й скінчилися. Відтоді він так і не отримав змоги зайнятися своїми приватними справами. Не раз він пробував писати далі, але тепер це здавалось йому марним. Досі він жив життям людини середнього віку — і до того ж молодцюватой: щоденно грав у гольф, рибалив, плавав, а іноді робив усе це впродовж одного дня. Він завжди був і намагався залишатись оптимістом, навіть супроти краху своїх надій, проте світової катастрофи він так і не витримав. Серце його було розбите. Важкий напад

* 4 серпня 1914 року Велика Британія оголосила війну Німеччині, що стало останнім елементом у вибуху Першої світової війни. — Тут і далі прим. наук. ред., якщо не вказано іншого.

грипу, а відтак два серйозні напади запалення легень зістарили його.

Про одного його ровесника, який переставився за кілька місяців до містера Карнегі, говорили, що «він так і не зміг витримати тягара старості». Утім тих, хто мав привілей знати містера Карнегі близько, найбільше надихав саме спосіб, у який він витримував свій «тягар старості». Завжди терплячий, тактовний, веселий, вдячний за будь-яку невеличку приємність чи послугу, він ніколи не думав про себе, а завжди дивився назустріч світанкові кращого дня, і дух його сяяв дедалі яскравіше, аж поки «не стало його, бо Бог узяв його»*.

На форзаці свого рукопису він власноручно написав такі слова: «Цілком можливо, що із цих спогадів можна було б вибрати матеріал для невеликого тому, який би зацікавив громадськість, а більший том, для приватних потреб, міг би потішити моїх рідних і близьких. Багато чого з того, що я іноді записував, гадаю, можна було б і не писати. Той, хто впорядковуватиме ці нотатки, повинен уважати на те, щоб зайве не обтяжувати читачів. Це повинна бути людина, яка має не тільки голову, а й серце».

Хто ж так добре відповідає цьому опису, як не наш друг професор Джон Ч. Ван Дайк? Коли йому показали рукопис, він, не читаючи цієї зауваги містера Карнегі, відзначив: «Підготувати це до публікації буде працею любові». Отже, вибір цей був обопільний, і те, як він виконав цю «працю», доводить мудрість цього вибору — вибору, зробленого і втіленого в ім'я рідкісної, чудової дружби.

Луїза Вітфілд Карнегі
Нью-Йорк,
16 квітня 1920 року

* Буття 5:24. — Прим. пер.

Примітка упорядника

Історію життя людини, особливо коли вона сама її розповідає, перебивати репліками упорядника не варто. Вона повинна мати змогу викласти оповідь по-своєму, а ентузіазм і навіть екстравагантність у викладі слід сприймати як частину оповіді. Під надмірностями може критися велич людини, так само як під позірним перебільшенням може ховатися істина. Тому, готуючи ці розділи до друку, упорядник обмежився лише розташуванням матеріалу в хронологічній послідовності, щоб розповідь була викладена безперервно від початку до кінця. Додано деякі примітки з поясненнями, кілька ілюстрацій, які допомагають сприймати текст, але головне тут — це сама розповідь.

Тут не час і не місце характеризувати чи прославляти творця «цієї дивовижної, насиченої подіями історії», але, мабуть, варто визнати, що історія ця справді була насичена подіями. І дивовижна. Навіть у «Тисячі й одній ночі» не знайдеться нічого дивовижнішого, ніж ця історія про бідного шотландського хлопчика, який приїхав до Америки і крок за кроком, через безліч випробувань і перемог, став великим сталеливарним підприємцем, створив колосальну промисловість, накопичив величезні статки, а потім свідомо й планомірно віддав усе це на просвітництво і покращення людства. Ба більше. Він створив евангеліє багатства, яке не можна ні нехтувати, ні забувати, і дав приклад порядкування майном, який інші мільйонери надалі наслідували як прецедент. За свій життєвий шлях він був державотворцем, лідером думки, письменником, промовцем, другом робітників, учителів і державних діячів, соратником різних людей — і високопоставлених, і простих. Але то були всього лиш цікаві події його життя, якщо порівняти це з його

великими ідеями — ідеями про розподіл багатства, пристрасстю до миру в усьому світі і любов'ю до людства.

Можливо, ми надто близько до цієї історії, щоб побачити її в належних пропорціях, але з часом вона ставатиме дедалі багатограннішою і цікавішою. Прийдешні покоління, можливо, усвідомлять це диво повніше, ніж ми сьогоднішні. На щастя, історія ця збереглася для нас, до того ж словами самого містера Карнегі, у його власному енергійному стилі. Це дуже пам'ятні нотатки — і, можливо, подібних нотаток ми більше не побачимо.

Джон Ван Дайк
Нью-Йорк,
серпень 1920 року

АВТОБІОГРАФІЯ ЕНДРЮ КАРНЕГІ

Батьки і дитинство

Якщо історія життя будь-якої людини, правдиво розказана, повинна бути цікавою, як твердять деякі мудрі люди, ті з моїх родичів та близьких друзів, які наполягали на написанні цих моїх спогадів, можуть небезпідставно розчаруватися результатом. Мене може втішити хіба що запевнення в тому, що історія ця здатна зацікавити принаймні деяких людей, які знали мене, і це усвідомлення заохочуватиме мене писати далі.

Подібна книжка, яку багато років тому написав мій друг, суддя Меллон із Піттсбурга, принесла мені стільки втіхи, що я схильний погодитися з тим мудрецем, якого згадав був вище. Безперечно, історія, яку розповів суддя, виявилась джерелом безконечної сатисфакції для його друзів і не перестане впливати на наступні покоління його родини, спонукаючи їх проживати свої життя достойно. Ба більше — для деяких людей з-поза його безпосереднього оточення вона посіла місце поруч із їхніми улюбленими авторами. Така книжка має одну дуже суттєву і цінну особливість — вона показує автора як людину. Її було написано без жодного наміру привернути увагу загалу, а лише для його родини. Так само і я маю намір розповісти свою історію, але не стаючи в позу перед публікою, а в колі своєї сім'ї та друзів, випробуваних і вірних, з якими я можу говорити з повною свободою, відчуваючи, що навіть дріб'язкові події можуть бути для них не зовсім позбавлені інтересу.

Тож почну з того, що народився я 25 листопада 1835 року в Данфермліні, на горищі невеликого одноповерхового будиночка на розі Муді-стріт та Прайорі-лейн, і, як то кажуть, «батьки мої були бідні, але порядні люди з доброї родини». Данфермлін був давно

відомий як центр торгівлі дамаськими тканинами в Шотландії¹. Батько мій, Вільям Карнегі, син Ендрю Карнегі, на честь якого мене назвали, був ткачем, що виготовляв дамаські тканини.

Мій дідусь Карнегі був добре відомий у цілій околиці своїм почуттям гумору й дотепністю, веселою вдачею та невгамовним духом. Він верховодив серед найактивніших людей свого часу і був повсюдно знаний як очільник їхнього веселого клубу «Пейтімурська Колегія». Коли я повернувся до Данфермліна після чотирнадцятирічної відсутності, пам'ятаю, як до мене підійшов якийсь старий чоловік і назвав мене онуком «професора» — так звали мого дідуся його друзі. Він був самим утіленням образу безпомічного старця: «На підборіддя ніс напав»².

Хитаючись, він перетнув кімнату, підійшов до мене, поклав тремтячу руку на мою голову і мовив: «А ти — онук Ендрю Карнегі! Ех, друже, були дні, коли ми з твоїм дідусем могли звести з глузду будь-яку розумну людину».

Кілька інших старих людей із Данфермліна розповідали мені різні історії про мого дідуся. Ось одна з них.

Якось у ніч свята Гогманай³ одна літня жіночка, досить відома в селі особа, побачивши обличчя в масці, що раптово просунулось у її вікно, здивувалася, підняла голову і після хвилиної паузи вигукнула: «О, це ж той недоумкуватий Ендрю Карнегі!». Вона мала рацію; дідусь мій у сімдесят п'ять років полюбляв переодгатися й пустувати, наче парубки на вулиці, лякаючи своїх підстаркуватих подруг.

Гадаю, що моя оптимістична вдача, вміння переживати негаразди й зі сміхом іти крізь життя, перетворюючи, за словами моїх друзів, «усіх качок на лебедів», успадковані, мабуть, від цього мого чудового дідуся, любителя маскарадів, ім'я якого я ношу з гордістю⁴. Погідна вдача коштує більше, ніж статки. Молодь повинна знати, що таку вдачу можна в собі розвинути, адже розум, як і тіло, можна вивести з тіні на сонце. Тож виводьмо її звідти. Проганяймо, за змогою, прикрощі сміхом. І людина зазвичай на це здатна, якщо вона хоч трохи є філософом, за умови, що докори самому собі породжені не власними провинами. Ці провини нікуди не діваються. Ці «кляті плями» нічим не змиєш. Суддя всередині людини — це

Фото надав Будинок-музей Ендру Карнегі в Данфермліні (далі БМЕКД).

Будинок у Данфермліні, де народився Е. Карнегі

найвищий суд, і його ніяк не обдуриш. Звідси велике правило життя, сформульоване Бернзом: «Лиш власного свого докору бійся»⁵.

Цей девіз, який я засвоїв у ранньому віці, був для мене чимсь більшим, ніж усі проповіді, які я будь-коли чув, а чув я їх немало. Хоча мушу визнати, що у зрілі роки я був досить-таки схожий на свого давнього приятеля Бейлі Вокера. Коли лікар запитав його, як він спить, він відповів, що сон його далекий від задовільного, бо він часто прокидається, але додав при цьому з лукавинкою в очах: «Та в церкві мені іноді спиться непогано».

Мій дідусь по материнській лінії був ще більш непересічною особистістю, адже Томас Моррісон товаришував із Вільямом Коббетом*, дописував до його Weekly Political Register і постійно листувався з ним. Навіть тепер, коли я це пишу, старі люди в Данфермліні, які знали дідуся Моррісона, говорять про нього як про одного

* Вільям Коббет (1763–1835) — англійський публіцист, виступав із різкою критикою соціальної та політичної ситуації в Британії, зокрема активно обстоював виборчу реформу.

з найкращих ораторів і найздібніших людей, яких вони знали. Він видавав газету *The Precursor*, можна сказати, зменшену версію Коббетового *Political Register*. Вважається, що то була перша радикальна газета в Шотландії. Я читав деякі з його писань і з огляду на те значення, яке зараз надають технічній освіті, вважаю, що найвидатнішою з них є брошура, яку він опублікував сімдесят із гаком років тому під назвою «Head-ication versus Hand-ication», або «Голова проти руки». Важливість останньої в ній відстоюється способом, який зробив би честь найзапеклішому захисникові технічної освіти сьогодні. Текст закінчується словами: «Слава Богу, що в юності я навчився шити й ремонтувати черевики». Коббет опублікував це у *Weekly Political Register* у 1833 році, зазначивши в редакційній примітці: «Одним із найвагоміших повідомлень, будь-коли опублікованих у нашому “Реєстрі” на цю тему, є повідомлення нашого шановного друга й кореспондента в Шотландії Томаса Моррісона, надруковане в цьому номері». Тож, схоже, ця моя схильність до писанини успадкована від предків — з обох боків, бо Карнегі теж були читачами й мислителями.

Мій дідусь Моррісон був природженим оратором, проникливим політиком й очільником передового крила радикальної партії в окрузі — цю посаду, як його наступник, потім обійняв його син, мій дядько Бейлі Моррісон. Не один відомий шотландець в Америці прагнув потиснути мені руку як «онуку Томаса Моррісона». Містер Фармер, президент Клівлендської та Піттсбурзької залізничної компанії, якось сказав мені: «Усією своєю освітою та культурою я завдячую впливові вашого діда». А Ебенізер Гендерсон, автор чудової історії Данфермліна, заявив, що своїми успіхами в житті він значною мірою завдячує тому щасливому факту, що ще хлопчиком поступив на службу до мого діда.

Мені часто в житті робили компліменти, але, гадаю, жодна похвала не втішила мене так сильно, як комплімент від дописувача до однієї з газет Глазго, який слухав промову про Гомрул* в Америці, що її я виголосив у Сент-Ендрюс-голлі. Кореспондент цей

* Гомрул (англ. Home Rule) — програма автономії Ірландії, встановлення якої домагався від британської влади ірландський національний рух 1870–1918 років. — Прим. ред.

писав, що тоді в Шотландії багато говорили про мене і мою родину, а особливо про мого діда Томаса Моррісона, і потім зауважив: «Уявіть собі моє здивування, коли виявилось, що його онук, якого я бачу тут на трибуні, манерами, жестами й зовнішністю є досконалою копією колишнього Томаса Моррісона».

Моя дивовижна схожість із дідом, якого я, наскільки пригадую, ніколи не бачив, не може викликати сумнівів. Я добре пам'ятаю, як під час мого першого повернення в Данфермлін на двадцять сьомому році життя, коли я сидів на дивані з моїм дядьком Бейлі Моррісоном, його великі чорні очі наповнилися слізьми. Він не міг говорити і вибіг із кімнати від надміру почуттів. Повернувшись через деякий час, він пояснив, що коли дивився на мене, перед ним час від часу миготів образ його батька; він на мить зникав, але через певні проміжки часу з'являвся знову. Це спричиняв якийсь мій жест, але він точно не міг зрозуміти, який саме. Мати моя весь час помічала в мені деякі риси мого дідуса. Докази правдивості вчення про спадкові нахили бачимо щодня й щогодини, але яким мудрованим є закон, за яким передаються жести, — це щось, що немов перебуває поза матеріальним тілом. На мене це справило глибоке враження.

Мій дідусь Моррісон одружився з міс Годж з Единбурга, справжньою леді за освітою, манерами і становищем, яка померла, коли діти їхні були ще малі. У цей час його становище було непоганим, він торгував шкірою і займався дубильною справою в Данфермліні; але мир після битви при Ватерлоо приніс йому розорення, як і тисячам інших. Тож якщо мій дядько Бейлі, найстарший син, виховувався в умовах, які можна було б назвати розкішними, адже він мав поні, на якому їздив верхи, то молодші члени сім'ї опинилися в інших, важчих обставинах.

Друга донька, Марґарет, була моєю матір'ю, про яку я не смію говорити надто багато. Від своєї матері вона успадкувала гідність, витонченість і манери вихованої леді. Можливо, колись мені вдасться розповісти світові дещо про цю чудову жінку, але я сумніваюся. Я відчуваю, що для мене вона священна, але інші про це не знають. Ніхто не міг по-справжньому пізнати її — лише я. Після ранньої смерті мого батька вона була всім, що в мене було. Про

це свідчить присвята моєї першої книжки⁶. Вона звучала так: «Моїй улюбленій героїні, моїй Матері».

Мені пощастило з предками, а ще більше пощастило з місцем народження. Дуже важливо, де людина народилася, бо різне оточення і традиції породжують і стимулюють у дитині різні латентні нахили. Раскін⁷ справедливо зауважив, що вигляд Единбурзького замку впливає на кожного здібного хлопця. Подібним чином кожна дитина з Данфермліна зазнає впливу його шляхетного абатства, шотландського Вестмінстеру. Воно було засноване ще в одинадцятому столітті (1070) королем Малькольмом Канмором і королевою Маргаритою, покровителькою Шотландії. Там досі стоять руїни величного монастиря і палацу, де народжувалися королі. Там також усе ще є долина Піттенкріф, що оточує святиню королеви Маргарити і руїни вежі короля Малькольма, — її згадано на початку старовинної балади «Сер Патрік Спенс»:

Король сидить у Данфермлінській вежі⁷,
п'ючи криваво-червоне вино.

У центрі абатства є могила Брюса^{**}, могила Святої Маргарити розташована поруч, і багато хто з «королівського люду» спочиває неподалік. Щаслива воістину та дитина, яка вперше побачила світ у цьому романтичному містечку з видом на море, що займає височину за три милі на північ від Ферт-оф-Форту, де на півдні видно Единбург, а на півночі чітко проглядаються верхівки пагорбів Очілс. Тут усе ще відчувається дух могутнього минулого, коли Данфермлін був і національною, і релігійною столицею Шотландії.

Дитина, яка має щастя рости в такому оточенні, вбирає поезію і романтику з повітрям, яким дихає, засвоює історію та традиції, просто озираючись навколо. У дитинстві вони стають для неї справжнім світом: ідеал повсюдний і реальний. Справжня

* Джон Раскін (1819–1900) — шотландський прозаїк, поет, літературний критик.

** Роберт I Брюс (1274–1329) — король Шотландії в 1306–1329 роках, прославився завдяки успішній боротьбі за незалежність проти англійців, зокрема перемозі в битві при Баннокберні.

реальність ще попереду, коли в подальшому житті дитина потрапить у буденний світ суворої дійсності. Дитячі враження зберігаються навіть тоді і тривають до останнього дня життя, іноді на короткий час зникаючи, але лиш позірно відходячи вбік чи витісняючись. Вони завжди воскресають і знову виходять уперед, впливаючи на людину, підносячи її думки і забарвлюючи її життя. Жодна здібна дитина Данфермліна не може уникнути впливу Абатства, Палацу і Глена*. Вони торкаються її і розпалюють приховану іскру всередині, перетворюючи її, роблячи вищою за те, ким вона могла б стати, якби їй менш пощастило при народженні. У цих обнадійливих умовах народились і мої батьки, і звідси, не сумніваюсь, походить та сила романтичного й поетичного покликання, яка пронизувала їх обох.

Коли батько мій досяг успіху в ткацькому ремеслі, ми перебралися з Муді-стріт до зручнішого будинку в Рідс-парку. Нижній поверх займали чотири або п'ять ткацьких верстатів мого батька; ми жили на верхньому, до якого, як це заведено в старих шотландських будинках, з тротуару вели зовнішні сходи. Саме тут починаються мої найраніші спогади, і, хай як дивно, перше, що залишилось у моїй пам'яті, повертає мене до того дня, коли я побачив невеличку мапу Америки. Вона була на роликах і мала площу близько двох футів. На ній мої батько, мати, дядько Вільям та тітка Ейткен шукали Піттсбург і показували озеро Ері та Ніагару. Незабаром після того мій дядько з тіткою Ейткен відпливли до землі обітваної.

Пам'ятаю, в той час на мене й мого двоюрідного брата Джорджа Лодера («Дода») глибоке враження справила велика небезпека, що нависла над нами, адже на нашому горіщі був захований незаконний прапор. Його розмалювали, щоб нести в процесії під час агітації проти «хлібних законів»**, і я думаю, що ніс його мій батько, або дядько, або якийсь інший бравий радикал із нашої родини.

* Глен — вузька долина (у Шотландії та Ірландії). — Прим. пер.

** «Хлібні закони» — чинні між 1815 і 1846 роками митні бар'єри для імпорту зерна до Британії, котрі мали захищати сільське господарство країни від дешевого закордонного товару. Захищаючи передусім інтереси великих землевласників, закони призвели до суттєвого здорожчання хліба й перешкоджали розвитку вільної торгівлі.

У місті відбулися заворушення, а в ратуші був розквартирований загін кавалерії. Мої діди й дядьки з обох боків, а також мій батько, були в перших лавах тих, хто виступав на мітингах, і все наше родинне коло перебувало у стані збудження.

Я пам'ятаю, ніби це було вчора: мене розбудили вночі стуком у задне вікно якісь люди, які прийшли повідомити моїм батькам, що мого дядька, Бейлі Моррісона, кинули до в'язниці за те, що він наважився провести заборонене зібрання. Шериф за допомогою солдатів заарештував його за кілька миль від міста, де відбувалося зібрання, і вночі привіз до міста, а за ними сунув величезний натовп людей⁸.

Побоювалися серйозних заворушень, бо люди погрожували визволити дядька, і, як ми дізналися згодом, мер міста переконав його вийти до вікна, що виходило на Гай-стріт, і попросити людей розійтися. Так він і зробив, сказавши: «Якщо тут сьогодні є друзі доброї справи, нехай складуть руки». Вони так і зробили. А тоді, після паузи, він мовив: «А тепер ідіть із миром!»⁹. Мій дядько, як і всі члени нашої сім'ї, був людиною високоморальною і законослухняною, але в глибині душі радикально налаштованою, а також палким шанувальником американської Республіки.

Можна собі уявити, що якщо все це відбувалось публічно, то якими гіркими словами вони обмінювалися нишком. Викриття монархічного та аристократичного правління, привілеїв у всіх їхніх формах, велич республіканського устрою, вищість Америки, землі, населеної представниками нашої раси, домівки вільних людей, де привілеї кожного громадянина є правом кожної людини, — ось ті хвилюючі теми, на яких я виховувався. У дитинстві я був готовий убити короля, герцога чи лорда, і вважав би їхню смерть служінням державі, а отже, героїчним вчинком.

Вплив найперших дитячих асоціацій був такий сильний, що я ще довго не міг дозволити собі шанобливо відгукнутися про якийсь привілейований стан чи людину, яка не заслужила права на суспільну повагу, відзначившись чимось добрим. Коли мова заходила про родовід, це викликало лише насмішку: «Він ніхто, нічого не зробив, він шахрай, що красується в позиченій мантії; усе, чим він може похвалитися, — лише випадковість народження;

найплідніша частина його роду, як картопля, лежить під землею». Я дивувався, як розумні люди можуть жити там, де інша людина народжується з привілеями, на які вони самі не мають права за народженням. Я не втомлювався цитувати єдині слова, які давали належний вихід моєму обуренню:

Що Брут — не ти, а твій славетний предок —
Зумів би Рим позбавити тирана,
Хоча б тираном сам диявол був*.

Але королі тоді були королями, а не просто тінями. Усе це, звичайно, успадковувалося. Я лише повторював те, що чув удома.

Данфермлін давно був відомий як, мабуть, найрадикальніше місто королівства, хоч я знаю, що на це звання претендувало Пейслі. Тим більше честь справі радикалізму робить те, що в ті дні, про які я говорю, населення Данфермліна великою мірою становили дрібні виробники, і кожен із них мав один або кілька власних ткацьких верстатів. Вони не були зв'язані регулярними годинами роботи, а працювали відрядно. Сировину отримували від більших виробників і ткали вдома.

То були часи інтенсивних політичних хвилювань, і всюди в місті часто невдовзі пополудні бачили невеликі групи підперезаних фартухами чоловіків, які обговорювали державні справи. У всіх на язиках були імена Г'юма, Кобдена і Брайта. Мене, малого, часто тягнуло до цих гуртків, і я серйозно прислухався до розмов, які були цілком одноставні. Усі погоджувалися з тим, що повинні статися зміни. Містяни утворювали клуби, усі передплачували лондонські газети. Публічне читання провідних редакційних статей відбувалося щовечора — хай як це дивно, з одного з міських амвонів. Часто читцем був мій дядько Бейлі Моррісон, й оскільки він коментував статті, що їх читав він чи інші, зібрання ці були вельми захопливі.

Ці політичні зібрання відбувались досить часто. Як і слід було очікувати, мене вони цікавили так само, як і кожного члена

* Шекспір В. Юлій Цезар / Пер. О. Грязнов. — Дія 1, сцена 2. — Прим. пер.

родини, і я був присутній на багатьох із них. Зазвичай там виступав хтось із моїх дядьків або мій батько. Пригадую, як одного вечора батько промовляв на великому відкритому зібранні в абатстві під арками. Я протиснувся між ніг слухачів, а почувши вигук, голосніший від інших, не зміг стримати свого ентузіазму. Піднявши очі на чоловіка, під ногами якого я знайшов захист, я повідомив йому, що це говорить мій батько. Він посадив мене собі на плече і так тримав.

На іншу зустріч мене взяв із собою батько, щоб послухати Джона Брайта, який виступав на підтримку Дж. Б. Сміта, кандидата від лібералів в окрузі Стірлінг Бергс. Удома я скритикував промову — мовляв, містер Брайт говорив неправильно, бо в деяких словах звук «а» у його вимові був схожий на «е». Він не вимовляв звука «а», широко роззявляючи рота, як ми звикли вимовляти його в Шотландії. Не дивно, що, виплеканий у такому оточенні, я перетворився на запеклого молодого республіканця, чиїм гаслом було «смерть привілеям». Тоді я ще не знав, що таке привілеї, зате знав мій батько.

Одна з найкращих історій мого дядька Лодера була про цього самого Дж. Б. Сміта, друга Джона Брайта, який балотувався в Данфермліні до парламенту. Дядько був членом його комітету, і все йшло добре, поки не пролунала заява, що Сміт — «унітаріанець»*. Район був обклеєний плакатами із запитанням: «Ти проголосував би за унітаріанця?». Справа була серйозна. Подейкували, нібито один коваль, очільник Смітового комітету в селі Керні-Гілл, заявив, що ніколи цього не зробить. Дядько поїхав туди, щоб висловити йому свій протест. Вони зустрілися в сільській корчмі за чаркою:

— Чоловіче, ну не можу я голосувати за унітаріанця, — мовив очільник.

— Але, — сказав мій дядько, — Мейтленд [кандидат-суперник] є тринітаріанцем.

* Унітаріанство — теологічний рух у християнстві, який обстоює думку про те, що Бог — єдина особа, а тому протистоїть тринітаріанству, тобто вірі в Трійцю. — Прим. ред.

— Дідько! Це ж іще гірше, — відповів коваль.

І проголосував як слід. Сміт переміг незначною більшістю голосів.

Перехід від ручного ткацтва до ткацтва на паровому верстаті був катастрофічним для нашої родини. Мій батько не визнавав революції, що насувалася, і працював далі старим способом. Його ткацькі верстати сильно впали в ціні, і моя мати, яка ніколи не підводила в жодній надзвичайній ситуації, мусила взяти діло у свої руки і спробувати відновити добробут сім'ї. Вона відкрила на Муді-стріт невеличку крамничку і зробила свій внесок у наші скромні доходи, яких, однак, у той час вистачало, щоб забезпечувати нам комфортне життя і «респектабельність».

Пам'ятаю, що незабаром після цього я почав розуміти, що таке бідність. Настали страшні дні, коли батько відніс останні сувої тканини великому виробнику, і я бачив, як моя мати з тривогою чекала його повернення, щоб дізнатися, чи буде замовлення на нові тканини, чи ми залишимося без роботи. Тоді мені запало в серце, що мій батько, хоч і не був «ні жалюгідним, ні підлим, ні мерзенним», як писав Бернз, усе ж був змушений «благати у побратима свого роботу для прожиття»¹⁰.

І саме тоді прийшло рішення, що я маю виправити це, коли стану дорослим. Ми, однак, не дійшли до такого рівня убогства, як багато наших сусідів. Я не уявляю, на які жертви готова була піти моя мати, аби лиш бачити обох своїх хлопчиків у широких білих комірцях й охайно одягненими.

У певний момент батьки необережно пообіцяли, що не відправлять мене до школи, поки я сам не попрошу. Ця обіцянка, як я дізнався згодом, почала неабияк непокоїти їх, адже я ріс, та не виявляв бажання просити про це. Вони звернулися до директора школи, містера Роберта Мартіна, з проханням приділити мені увагу. Якимось він узяв мене на екскурсію разом із кількома моїми товаришами, які ходили до школи, і мої батьки відчували велике полегшення, коли незабаром після цього я прийшов і попросив дозволу відвідувати школу містера Мартіна¹¹. Зайве й говорити, що дозвіл цей було належним чином надано. На той час мені йшов восьмий

рік, що, як свідчить мій подальший досвід, є досить раннім віком, щоб дитина почала відвідувати школу.

Школа справляла мені справжню радість, і я був незадоволений, якщо з якоїсь причини не міг піти туди. Це траплялось нерідко, тому що моїм ранковим обов'язком було приносити воду з колодязя в кінці Муді-стріт. Води в колодязі було мало, приплив її був нерегулярний. Іноді води назбирувалось достатньо лише пізнього ранку, і там уже сиділо з десятків старих жінок, які забивали чергу ще з ночі, залишаючи замість себе якусь бляшанку. Тоді, як і слід було очікувати, не раз розгоралися суперечки, у яких навіть ці поважні старші дами не могли мене втихомирити. Я заробив собі репутацію «жахливого хлопчиська». У такий спосіб я, мабуть, розвинув у собі ту схильність сперечатися, ба навіть задирливість, яка залишилася зі мною назавжди.

Виконуючи ці обов'язки, я часто запізнювався до школи, але вчитель, знаючи причину, прощав мені це. У цьому ж зв'язку можу згадати, що після школи мені часто доводилося виконувати різні доручення, тому, озираячись на своє життя, я із задоволенням можу сказати, що вже в десятирічному віці став корисним для своїх батьків. Незабаром після цього мені довірили вести рахунки різних людей, які мали справу з нашою крамницею, тож іще дитиною я трохи познайомився з тим, як ведуть справи.

Проте моє шкільне життя мало і неприємний бік. Хлопці прозвали мене «Мартіновим мазунчиком» й іноді вигукували це паскудне прізвисько, коли я проходив вулицею. Я не зовсім розумів, що воно означає, але мені здавалося, що це слово вкрай непристойне. І я певен, що саме воно не давало мені спілкуватися так вільно, як я б цього бажав, із цим чудовим учителем, моїм єдиним наставником. Перед ним я маю борг вдячності і шкодую, що не мав змоги зробити для нього більше, ніж просто визнати це перед його смертю.

Тут я повинен згадати людину, вплив якої на мене неможливо переоцінити, — мого дядька Лодера, батька Джорджа Лодера¹². Батько мій весь час працював у ткацькій майстерні і майже не мав вільного часу, щоб приділити мені його протягом дня. Мій дядько, власник крамниці на Гай-стріт, не був аж так прив'язаний

до роботи. Варто звернути увагу на місце розташування — дядько належав до крамничної аристократії, адже навіть серед крамарів Данфермліна були різні ступені аристократизму. Глибоко вражений смертю моєї тітки Сітон, яка сталася приблизно на початку мого шкільного навчання, він знаходив розраду головно в товаристві свого єдиного сина Джорджа і мене. Він мав надзвичайний дар спілкування з дітьми і багато чого нас навчив. Серед іншого пам'ятаю, як він навчав нас британської історії, спонукаючи уявляти собі кожного з монархів у певному місці на стінах кімнати, причому кожен із них мав виконувати дію, якою був добре відомий. Тому для мене король Іоанн і сьогодні важно засідає біля каміна, підписуючи Велику хартію вольностей, а королева Вікторія сидить біля дверей, тримаючи дітей на колінах.

Можна вважати само собою зрозумілим, що порожнє місце, яке через багато років я побачив у Капітулі Вестмінстерського абатства, у нашому списку монархів було заповнене. На одній із плит у маленькій капличці у Вестмінстері написано, що звідти було вивезено тіло Олівера Кромвеля. У переліку монархів, який я вивчив, сидячи в дядька на колінах, був великий монарх-республіканець, який написав послання Папі Римському, повідомляючи Його Святості, що «якщо той не припинить переслідування протестантів, то у Ватикані пролунає грім гармат Великої Британії»*. Зрозуміло, що для нас Кромвель вартував «усіх їх разом».

Саме від дядька я дізнався все, що знаю про ранню історію Шотландії — про Воллеса, Брюса і Бернза, про історію Сліпого Гаррі, про Скотта, Ремзі, Таннагілла, Гогґа і Ферґюссона. Я справді можу сказати словами Бернза, що саме тоді й саме там у мені зародилася жилка шотландської упередженості (чи пак патріотизму), яка перестане існувати лише з життям. Звісно, Воллес був нашим героєм. У ньому зосередилось усе героїчне. Сумним був той день, коли якийсь недобрый хлопчисько у школі сказав мені, що Англія набагато більша за Шотландію. Я пішов до дядька, який усьому вмів зарадити.